

УДК 821.112.2(436)-312.6.09

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ В АВСТРІЙСЬКІЙ АВТОБІОГРАФІЧНІЙ ПРОЗІ

Ковальова Я. В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті проаналізовано формування самобутньої літературно-філософської концепції мови австрійського письменника ХХ ст. Еліаса Канетті в контексті різноманітних філософських і літературних підходів до осмислення сучасної йому лінгвістичної реальності.

Ключові слова: критика мови, мовна утопія, міфопоетика імені, автобіографічна проза.

Ковалева Я. В. Лингвофилософские рефлексии в австрийской автобиографической прозе. В статье рассматривается процесс становления оригинальной литературно-философской концепции языка австрийского писателя ХХ ст. Элиаса Канетти в контексте разнообразных философских и литературных подходов при осмыслении современной ему лингвистической реальности.

Ключевые слова: критика языка, языковая утопия, мифопоэтика имени, автобиографическая проза.

Kovalova Ya. V. Linguophilosophical reflections in Austrian autobiographical prose. The article deals with the process of formation of the original literary and philosophical concept of the language by Elias Canetti, an Austrian author of the twentieth century, in the context of a variety of philosophical and literary approaches in response to contemporary linguistic reality of his time.

Key words: language criticism, language utopia, mythopoetic of a name, autobiographical prose.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Як відомо, у філософських дослідженнях початку ХХ сторіччя мова стала «упривілейованою сферою» (М. Зубрицька), що визначило далі потужний розвиток лінгвістичних теорій і практик. Мова неодноразово стає об'єктом вивчення в тій чи іншій її «іпостасі» (А. Кибрик), що зумовило народження наукових парадигм у мовознавстві, визначення їх епістем.

У межах однієї з найпотужніших лінгвістичних концепцій мовні явища запропоновано розглядати під антропоцентричним кутом, відповідно до чого в центрі лінгвістичної уваги опинився користувач мови – людина. На зламі ХХ–ХХІ століть мовознавство усвідомлює мову як «простір думки та дїм духу» (Ю. Степанов), неможливий поза індивідом-мовцем, що пізнає світ, мислить, відчуває в певному культурному середовищі.

З огляду на це цікавим видається мовний і мовленнєвий досвід окремої персоналії, особливо якщо йдеться про видатного письменника, чий творчий здобуток відзначений Нобелівською премією. Автор роману, численних оповідань, драм, автобіографії, есе Еліас Канетті реалізував багатозначні виходи в площину мовної рефлексії. Його літературно-філософська концепція має багато точок перетину з міцно засвоєними ним уявленнями про мову як ментальну сутність буття індивіда, водночас його вирізняє самостійна оригінальність підходу, про який Д. Барноу має підстави відгукнутися: «Канетті – один із нечисленних сучасних авторів, хто зумів побачити соціальний феномен мови» [8, 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми мовного комплексу на сторінках творів Е. Канетті неодноразово привертали увагу переважно зарубіжних науковців. Визначними у сфері мовної проблеми стали дослідження М. Болляхера, який зближує шанобливе ставлення автобіографа Е. Канетті до феномену «слова» зі святоблним почуттям, що переживає віруючий (Wortreligion) [9, 51]. Учений покладає семантичний аналіз ономастичних здобутків автобіографа, обґрунтовує специфіку мовного феномену автора глибинними коріннями єврейської релігійної культури. Феномен «мови», на думку канеттізнавців Д. Барноу, Х. Готтвальда, П. Ангелової, відкриває шляхи до розуміння «міфопоетичної моделі пізнання навколишньої дійсності» мемуариста Е. Канетті [8, 171]. У працях С. П. Шайхля та К. Нааб проаналізовано акустичні експерименти драматурга та автобіографа Е. Канетті, досліджено зв'язок із національною австрійською традицією акустичного театру, простежено авторську рефлексію культурного феномену діалогу М. Бубера. Позицію Е. Канетті щодо австрійських концепцій «мовної критики» й «мовного скепсису» висвітлено в роботі Х. Кноль.

Мета статті – розглянути лінгвофілософські рефлексії в австрійській автобіографічній прозі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка мовної картини світу мемуариста Е. Канетті набуває особливого значення у світлі австрійської проблеми мовної свідомості, у зв'язку з багатою різноманітністю підходів австрійських письменників до осмислення лінгвістичної реальності. Так, ідея «мовної кризи» як «власного внутрішнього краху» осмислюється у творах Гофманнстала, Рільке, Кафки; програму «критики мови» започатковує інтелектуально-філософська

проза Музіля, Броча; авангардним реформуванням мови займаються поети-конкретисти (Віденська група). Водночас нова генерація літераторів (друга половина ХХ ст.), яка представлена іменами І. Айхінгера, Т. Бернгарда, П. Гандке, Е. Слінека, К. Рансмайера, під впливом ідей «мовного скепсису» опирається на концепцію «етики мовчання» Л. Вітгенштайна. Певною мірою цей комплекс стосується мовленнєвої проблематики Е. Канетті. Хоча ім'я видатного філософа не згадується на сторінках автобіографічної трилогії, його ідея відповідального конкретизування вербального висловлювання («поважне ставлення до конкретного випадку» [2, 41]) як протидії тенденціям мовно-філософського теоретизування та відстороненого абстрагування («функція мови філософії полягає в описуванні, а не поясненні речей» [2, 41]) демонструє життєдієвість, наприклад, у створюванні портретів мовних особистостей Крауса, Музіля, др. Зонне – персонажів трилогії, що набули для письменника-початківця Е. Канетті значення взірців і загалом сприяли формуванню в нього шанобливого ставлення до власне понять «слово» чи «сила слова» („die Kraft des Wortes“ [12, 133]) і водночас величезного почуття відповідальності за слово, вимовлене поетом.

Подібно оповідач сприймає мовленнєве мистецтво др. Зонне: «Завдяки йому я довідався, що це можливо, не перетворюючись на нікчому або базіку, розповідати про найрізноманітніші матерії. <...> І це є велике слово...» [11, 129]. Постає Зонне в трилогії, на думку канеттізнавців, зумовила розвиток своєрідної «мовної утопії» [8, 88], тобто художньо-філософське осмислення проблеми вдосконалення людини як представника роду виявляється, за Е. Канетті, спорідненим із культурними здобутками мови. На відміну від поширеного в сучасному суспільстві профанованого й легковажного використання слів, автобіограф апелює до відродження мовленнєвої культури, у зв'язку з чим спонукає читача до вдумливого осмислення таких її здобутків, як «неперевірена прозорість» висловленої думки („vollkommene Durchsichtigkeit“) [11, 130], що встановлює спорідненість усної мови Зонне з письмовою манерою Музіля: „Dr. Sonne sprach so, wie Musil schrieb“ [11, 130]. У мовленнєвому акті відомого віденського оратора Карла Крауса, який, за визначенням Ю. Архипова, «воював за чистоту й живий розвиток класичної спадщини мови, яку невтомно засмічували претензійні модерністи» [1, 353], оповідач також відзначає досконалість у точності (haargenau) висловлювання. Можна припустити, що Е. Канетті успадкував плідні мовленнєві розробки своїх попередників, адже, на думку вчених, саме «досконалість спостережень» і «ясність мови» стали основними критеріями його успіху в широкому колі європейських читачів [8, 17].

В австрійському літературному контексті ми спостерігаємо причетність Е. Канетті до національного «мовно-критичного» експерименту, основам якого приділяють останнім часом увагу вітчизняні науковці [7, 143]. Відразу ж підкреслимо новаторську самобутню позицію письменника щодо осмислення

мовної субстанції як такої. Оповідач Е. Канетті звернений проти мовного скепсису і принципово долає його в такий спосіб, що уживає пряме слово (денотат), щоб не дати слову змоги бути дволиким, звабливим, семантично подвійним. Саме через пряме – відверте, точне, виважене й відповідальне – особистісне слово встановлюється контакт письменника з гіпотетичним читачем. З іншого боку, автор відмовляється від егоцентричної мовленнєво-світоглядної позиції мовного суб'єкта і зберігає дистанцію стосовно мовно-підсвідомого. Отже, він цілком цілеспрямовано закриває собі «доступ до всесвіту Фройда», надзвичайно шанованого його прихильниками [3, 142].

Феномен мови в спогадах Е. Канетті полягає в усвідомленні необхідності особливого інтимного поводження оповідача з його власною мовою. Слово матеріалізує у своєрідний канеттівський спосіб індивідуального сприйняття світу героєм і водночас визначає ту конкретну мовну предметність, що дає автору змогу уникнути небезпеки опинитися «під сіттю» (згадаймо А. Мердок) мовного стереотипу, що знищує індивідуальність, узагальнює й клішує всі особисті випадки мислення, відстояти поняття індивідуальної мови як символу індивідуальності «я».

Отже, образ автобіографічного героя визначений переживанням своєї духовної єдності з мовою. Пошуки в цьому напрямі свідчать про формування на сторінках автобіографії примітного в контексті національної літератури мовно-культурного досвіду, що видається типологічно спорідненим із художніми експериментами французьких мемуаристів М. Лейріса, Ж.-П. Сартра, Н. Саррот, чий життєвий досвід репрезентований як закарбований у словах, занурений у глибини персонального для кожного з авторів зміст [4, 264].

У межах художнього досвіду Е. Канетті виникає індивідуалізована конкретною ситуацією використання й переживання мова батьків («мова їхніх щасливих студентських років у Відні» [10, 33]), мова матері («вона починала говорити німецькою і я <...> знов наближався до неї» [10, 90]), мова читання (англійська), якою він ніколи не ризикне писати („*ich staunte darüber, dass ich es anders, nämlich wie einen einzigen Feuerstrom in Erinnerung hatte*“ [10, 104]), мова молитов („*Einziges Ziel der Schule war es, uns fließendes Lesen der Gebetbücher beizubringen... Ich beschwerte mich bei der Mutter über die Dummheit dieses Unterrichts...*“ [10, 107]). Під пером мемуариста створюється незабутня історія його засвоєння німецької мови – «з боєм, але назавжди зрощена» матір'ю, назавжди пов'язана з її образом („*unter wahrhaftigen Schmerzen eingepflanzte Muttersprache*“ [10, 90]).

З особливого чуттєво-чутливого сприйняття слова під пером австрійського автобіографа зростає самобутнє для авторського використання поняття «магія мови» („*Zaubersprache*“) – подвійне, звабливо-чарівне й небезпечне явище. Проте у зв'язку з ним в автобіографії осмислюється передусім не проблема мовного «маніпулювання», до якої у ХХ ст. зверталися багато авторів: Г. Броч

(«Смерть Вергілія»), Т. Манн («Маріо і чарівник»), Ж.-П. Сартр («Слова»). Інтерес до мови в героя Е. Канетті переважно належить моделям мовної поведінки особистості й набуває особливої інтенсивності під час спостереження за «магічним» впливом слів на душевний стан людини, як це відбувається, наприклад, із його батьками: «Вони ставали бадьорими й веселими ... і я зв'язував це перетворення зі звучанням німецької мови» [10, 38]. Відзначимо, що мотив «магії мови» ("Zaubersprache") не втрачає своєї значущості до останніх сторінок трилогії, так і не знайшовши раціонального пояснення феномену сили свого притягання.

Апелювання до позараціонального контексту й надзмісту слова, яке освоюється оповідачем трилогії, має не спорадичний, а програмний характер у рамках специфічних ономастичних розшукувань. Г. Тіммерманн окреслив канеттівську прихильність розмірковувати над магічним світом імен (Еліас, Веца, Краус, Руцена, Іббі) як «довірливість до імені» [13, 6]. Розробляючи цю літературознавчу концепцію, австрійський мемуарист далекий від позиції мовного егоцентризму. Він наполягає на суверенному значенні кожного окремого імені, репрезентуючи в спогадах унікальність образів його володарів: «Веца» – нагадувало про улюблену зірку «Вегу» із сузір'я «Ліри» [11, 68], «Краус» – «геній із надзвичайно простим ім'ям» [12, 67], «Конрад Фердинанд Майер» – «поряд із ним усе інше тьмяніє» [10, 227], «др. Зонне» – де титул «доктор» як нейтральне, не кольорове, стримане в семантиці науковості слугує «випередженням, пом'якшенням» перед «пишністю», «крилатістю» святого імені «сонце» [10, 194]. Оповідач звертається до тлумачення свого імені та прізвища, залучаючи для цього різні мовні національні культури. Так, він посилається на віднайдений образ «Еліаса» (Ілії) – іудейського апостола, посланника месії, образ «пса» – у прізвищі «Канетті» перші три літери нагадують грецький іменник зі значенням «собака» [10, 146]. На нашу думку, ономастична гра стоїть у річищі лейтмотивів інтелектуальних мовних ігор автора з досвідченим читачем.

Значним науковим внеском у вивчення ономастики в мемуаристиці Е. Канетті слушно вважається концепція германіста М. Боляхера, який запропонував розглядати міфопоетику «імені» Е. Канетті в контексті єврейської релігійної культури, яка, своєю чергою, значною мірою сформувала, на думку вченого, світосприйняття австрійського письменника [9, 37]. Найбільш показовим прикладом учений слушно вважає обігрування автором єврейської традиції «табу» щодо промовляння священного імені бога. Згадаймо епізод, коли ім'я героя якимось було вимовлено його заможним дядьком у зв'язку з передбаченою майбутньою кар'єрою хлопця в сімейному бізнесі. Ця пропозиція викликала в дитини стан на кшталт душевного зриву, що спровокував динамічну сцену порятунку – герой вибіг у сад, повторюючи як магічне закляття своє ім'я: «Воно було джерелом моїх сил <...> Я повторював його сотні разів і

в такий спосіб отримав стільки сил, що ніхто нічого не помітив» [10, 247].

До вивчення художнього експерименту з мовою в трилогії Е. Канетті може бути залученим учення про ім'я («Філософія імені») російських мислителів: С. Булгакова, Ф. Лосєва, С. Франка. Зокрема, в цьому контексті видається потужною ідея Ф. Лосєва щодо «розумного екстазу» в осягненні смислу імені – прориву до діалектичного надраціонального рівня, де концентрується енергетична матеріалізація таємної й водночас всемогутньої субстанції імені [5, 10]. Хоча в художньо-філософській концепції Е. Канетті не простежується ідея щодо ідеального смислу – «ейдосу» категорії імені, ономастичні розробки австрійського автобіографа пронизані, так би мовити, поняттям латентної потенції енергійної сутності слова-імені, що російським ученим було окреслено як «магічна природа імені» [5, 185]. Порушення гармонійного начала між субстанціями суб'єкта й об'єкта означення викликало в героя відчуття гострого дисонансу, він намагався поновити справедливість, складаючи або, наприклад, «відштовхуючи історії», щоб «реабілітувати» огидні імена, чи, навпаки, прикладав «неймовірні зусилля», щоб «привести до співзвуччя» поведінку людини з її привабливим іменем [10, 119].

Важливо відзначити, що в запропонованому оповідачем досвіді стосунків з іменами в реєстрі дитячих спогадів відлунується рефлексія однієї з найсуттєвіших для ХХ ст. проблем – формалізації мови, що знайшло серйозне філософське обґрунтування в концепції структуральної лінгвістики швейцарського вченого Ф. де Соссюра, який теоретично узаконив положення про «відсутність обов'язкового зв'язку між означником та означуваним» [6]. Користуючись спогадом про неупереджений дитячий погляд, автор раціонально-художнім способом укладання власну програму створення гармонійної мовної особистості з виважуванням відповідності цих векторів.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Мовні експерименти в автобіографічному досвіді письменника споріднені з вимогами митця Е. Канетті до осягнення «поетичного виміру словесності» [8, 10] і є художнім здобутком, що невід'ємною частиною увійшов у канеттівську програму «критики культури». Канеттівська мовна особистість, надзвичайно чутлива до вербальних планів дійсності, унаочнює тип мовної свідомості, що протистоїть магістральній західно-європейській спекулятивній тенденції розумового аналітизму, яка трансформувалася надалі у відомі деконструктивістські й постструктуралістські теорії з їх побудовами, що знецінюють ідею суверенності мовного суб'єкта. Позицію Е. Канетті характеризують конструктивні імпульси, феномен яких апелює до праоснов існування людини у мові.

Перспективи дослідження полягають у детальному вивченні австрійської специфіки мовної рефлексії в європейському контексті, у моделюванні цілісного національного концепту мови, художньої мови у творах сучасних австрійських авторів зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов Ю. И. Венская школа «модерн» / Ю. И. Архипов // История Всемирной литературы : в 8 т. – М. : Наука, 1994. – Т. 8. – С. 348–355.
2. Вригт фон Г. Х. Витгенштейн и двадцатый век / Г. Х. фон Вригт // Вопросы философии. – 2001. – № 7. – С. 33–45.
3. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном / Ж. Лакан // Современная литературная теория : [антология] / сост. И. В. Кабанова. – М. : Флинта ; Наука, 2004. – С. 134–155.
4. Лежен Ф. В защиту автобиографии / Филипп Лежен // Иностранная литература. – 2000. – № 4. – С. 109–120.
5. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 269 с.
6. Соссюр Ф. Заметки по общей лингвистике : [сборник] / Фердинанд де Соссюр; пер. с фр. Б. П. Нарумова. – М. : Прогресс, 1990. – 274 с.
7. Цибенко Л. Усвідомлення катастрофи у вимірах міту: відгомін експресіонізму в Австрії / Лариса Цибенко // Експресіонізм : [зб. наук. праць]. – Львів, 2004. – С. 138–160.
8. Barnouw D. Elias Canetti. Zur Einführung / Dagmar Barnouw. – Hamburg : Junius Verlag, 1996. – 277 S.
9. Bollacher M. Zum Verhältnis von Sprache und Judentum bei Elias Canetti / Martin Bollacher // Elias Canetti. Anthropologie und Poetik / Hg. von Stefan H. Kaszynski. – Poznan : Hanser Verlag, 1984. – S. 47–67.
10. Canetti E. Die gerettete Zunge. Geschichte einer Jugend / Elias Canetti. – Frankfurt/M : Fischer Verlag, 2000. – 333 S.
11. Canetti E. Augenspiel: Lebensgeschichte 1931–1937 / Elias Canetti. – Frankfurt/M : Fischer Verlag, 2001. – 306 S.
12. Canetti E. Die Fackel im Ohr. Lebensgeschichte 1921–1931 / Elias Canetti. – Frankfurt/M : Fischer Verlag, 2000. – 348 S.
13. Timmermann H. Tierisches in der Anthropologie und Poetik Elias Canettis / Harry Timmermann // Canetti zu Ehren [Hg. W. Höllerer, N. Miller]. – S. 1. – S. 99–126.